

Islamska ekonomska misao i slobodno tržište: uloga islamskih učenjaka

Edib Smolo

Uvod

Pojavom islama u 7. stoljeću u Mekki došlo je do značajne ekspanzije nauke i svih njenih grana. Doprinos muslimanskih učenjaka se nikako ne može zanemariti, iako su postojali i još uvijek postoje pojedinci koji žele da ovaj utjecaj zanemare ili ga minimiziraju. Tako ne iznenađuje pokušaj Schumpetera da obilježi ovaj period kao 'veliki jaz', također poznat i kao 'šumpeterijanski jaz' (Ali i Thompson, 1999) u evoluciji i razvoju ekonomske misli kad u svom monumentalnom djelu *Historija ekonomske analize* kaže: "Što se našeg predmeta tiče, možemo sa sigurnošću preskočiti preko 500 godina do epohe sv. Tome Akvinskog (1225-1274) čija je *Summa Theologica* u historiji misli ono što je jugozapadni toranj katedrale u Šartreu u historiji arhitekture" (Schumpeter, 1994).

Isto tako, u svome djelu *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Max Weber tvrdi da je rađanje kapitalizma počelo u Zapadnoj Evropi i proširilo se na Sjevernu Ameriku (Weber, 2001). Ipak,

Benedict Koehler u svojoj nedavnoj knjizi *Rani islam i početak kapitalizma* osporava ovakve tvrdnje i navodi da je muslimanska civilizacija ta koja je obezbijedila organizacione i ideološke elemente koji su kombinovani i doveli do nekih pozitivnih obilježja kapitalizma (Koehler, 2021).

Koehler objašnjava da je poslanik Muhammed, s.a.v.s, i sam bio etablirani poduzetnik i da Mekka nije bila samo sveto mjesto, već i veoma značajan trgovački centar u to vrijeme. Promovirajući pravdu (*‘adl*) i pravednost, islamska učenja pružila su opsežne smjernice o pravednoj trgovini pridavajući dužnu pažnju pisanju poslovnih ugovora i njihovom poštivanju - kao vjerskoj i građanskoj dužnosti.

Negiranje postojanja ekonomskog sistema unutar islama jednako je negiranju samog islama. Jer islam kao vjera predstavlja kodeks življenja koji ne poznaje razliku između svjetskog i vjerskog, odnosno ne odvaja vjerske obrede od društveno-ekonomskih odnosa.

Pravo na privatnu svojinu za muškarce i žene također je propisno priznato u islamskom pravu od prije četrnaest stoljeća. Islamske institucije i poslovne prakse kasnije su usvojene u Veneciji i Đenovi. Postojale su i druge islamske institucije koje su asimilirane u Evropi kao što su dobrotvorne

ustanove, vakuf i visokoškolske ustanove, poput medresa. Koehler tvrdi da su ove visokoškolske ustanove bile uzori za najstarije koledže Oksforda i Kembridža.

S pravom se može kazati da su muslimanski učenjaci kroz stoljeća ostavili neizbrisiv trag na razvoj svih disciplina, pa tako i ekonomskih. Ne smijemo zaboraviti da su islamske obrazovne institucije bile centri znanosti na kojima su svoje znanje sticali veliki umovi kako s istoka tako i sa zapada. Stoljećima su obrazovne institucije širom tadašnjeg muslimanskog svijeta bile centri vrhunske edukacije i naučnih dostignuća. Ove institucije su preteće današnjih gimnazija, koledža i univerziteta. Među glavnim centrima znanosti bili su Bagdad u Iraku, Damask u Siriji, Bursa i Edirne u Turskoj, Kairo u Egiptu, gdje je 975. godine osnovan univerzitet al-Azhar, gradovi Kordoba, Granada, Zaragoza i Sevilja u muslimanskoj Španiji, kao i mnogi drugi gradovi (Smolo, 2013). Ne treba zaboraviti ni činjenicu da je najstariji univerzitet na svijetu Univerzitet al-Karavijjin koji je osnovan 859. godine u marokanskom gradu Fezu od strane Fatime al-Fihri. (Ovaj univerzitet koji je prvobitno bio džamija, uključen je u obrazovni sistem Maroka tek 1963. godine.) Činjenica da je ovaj univerzitet osnovala žena dovoljno govori i o položaju žene u

tom periodu, kao i o slobodama koje su postojale u tom dijelu svijeta koji je bio pod vlašću muslimana.

Iz naučnih radova zapadnih učenjaka mogu se uočiti ideje i učenja muslimanskih učenjaka prije njih. To ne čudi jer su muslimanski učenjaci prednjačili u naučnim istraživanjima. Postojeću nauku toga doba dopunjavali su s prijevodima djela starih Rimljana koje su oplemenili islamskim načelima i narativom. Ovako oplemenjena učenja su bez sumnje ostavila traga na kasnije zapadne učenjake kao što su Roger Bacon, Toma Akvinski i dr. Slobodno možemo kazati da je islam uveliko doprinio razvoju modernih nauka, uključujući i ekonomske nauke i ono što danas nazivamo *slobodno tržište* ili *laissez-faire* (leze fer). Ipak, stagnacijom muslimana došlo je do promjene onoga što se danas naziva “svjetski poredak.” Zapad je iskoristio dostignuća muslimanskog svijeta i nastavio tamo gdje su muslimani stali. U svom tom procesu došlo je i do razvoja ekonomije kao posebne discipline (Sadeq i Ghazali, 1992; Smolo, 2013). Moderna ekonomska misao, naprotiv, ne pridaje veliki značaj muslimanskim učenjacima i njihovim idejama. Ovakav pristup Zapada ne iznenađuje zbog utjecaja kršćanske misli i križarskih ratova na razvoj i renesansu koja se odvijala u Evropi (Mirakhor, 1987). Ipak, na

razvoj renesanse i prosvjetiteljstva u Evropi veliki utjecaj imala su dostignuća srednjeg vijeka kao i prijevodi klasičnih djela koja su bila dostupna u centrima obrazovanja u muslimanskoj Španiji (Endelusu) (Lane-Poole i Gilman, 1990).

Ukratko, razvoj ekonomske nauke i ideja slobodnog tržišta nije nešto do čega je došlo preko noći. Naprotiv, historija ekonomske misli predstavlja kontinuirano napredovanje ideja sačinjenih od epohalnih doprinosa nove liste znanja dodanih akumuliranom naslijeđu prošlosti (Ekelund i Hébert, 2014; Islahi, 2014). U nastavku ćemo pokušati ukratko prikazati razvoj islamske ekonomske misli i njen neupitni utjecaj na razvoj slobodnog tržišta kakvo imamo danas.

Šumpeterijanski jaz

U svojim analizama, ekonomski historičari počinju od grčkih filozofa i rimskih pravnika i upravitelja. Povremeno se osvrću i na pisanja određenih kršćanskih učenjaka ranijeg perioda. Zatim skaču u srednji vijek i Evropu koja je doživjela prosvjetljenje što se odrazilo na razvoj prirodnih i društvenih nauka, ostavljajući iza sebe period od otprilike pet stoljeća (isti onaj period od 500 godina koji Schumpeter zaobilazi u svome djelu). Upravo ovaj period kojeg historičari ignoriraju je period u kojem su muslimani zavladali većim

dijelom poznatog svijeta, uspostavili moćna carstva, razvili ekonomije i doprinijeli promociji kulture i nauke, uključujući i ekonomiju (Islahi, 2014).

Islahi tvdi da je ova praksa prisutna samo kad je riječ o ekonomskim razmišljanjima i institucijama, jer su doprinosi “muslimanskih učenjaka na srednjovjekovnu Evropu u pogledu filozofije, nauke, matematike, geografije, historije, umjetnosti i kulture dobro dokumentovani i poznati” (Islahi 2014).

Ipak, evidentno je da je sve više onih koji ukazuju na ovu nepravdu ili previd u nauci te skreću pažnju na značajan doprinos muslimanskih učenjaka. Islahi citira Heatona koji kaže: “Muhamedanstvo je trgovinu smatralo vrijednim zanimanjem, veze vladavine i religije olakšavale su trgovinu na velike udaljenosti i putovanja, a budući da su azijski i muslimanski svijet posjedovali mnoge industrijske ili poljoprivredne vještine i proizvode koji su bili superiorniji od onih evropskih, Zapad se okoristio iz lekcija koje je naučio od svojih novih gospodara” (Islahi, 2014). Istovremeno, križari su se okoristili kako komercijanim proizvodima iz muslimanskog društva, tako i njegovim ekonomskim institucijama i naučnim djelima. Odavde potiču termini kao što su *hisbah*

(*agoranomos* – inspekcija. *Hisbah* je institucija odgovornosti ili inspekcija tržišta, a *muhtesib* je inspektor koji nadgleda poslovanje na tržištu; Islahi, 2018; Koehler, 2021), *mudarabah* (*commenda* – pasivno partnerstvo. *Mudareba* je ugovor između *rabb al-mala* (vlasnika kapitala), koji samo investira kapital i *mudariba* (poduzetnika, menadžera ili trgovačkog povjerenika), koji vodi i upravlja cijelim biznisom; Smolo, 2013) i *suftadža*, vrste bankarskog instrumenta koji se koristio za kreditiranje u muslimanskoj državi, pogotovo za vrijeme Abasija. Ovo sredstvo korišteno je za prikupljanje poreza, isplatu državnih obaveza i prijenos sredstava od strane trgovaca. Najviše su ga koristili putujući trgovci. *Suftadža* predstavlja rano papirno sredstvo koje je funkcioniralo kao ček za plaćanja na daljinu i sigurno putovanje (Lydon, 2009), *sakk* (*cheque* ili ček) u arapskom jeziku znači spis, dokument, priznanica, ček, polica, mjenica, obveznica.

Iako se razvoj moderne ekonomske misli veže za Adama Smitha i 18. stoljeće, to nikako ne znači da se o ekonomskim temama nije i ranije raspravljalo u drugim društvima, uključujući i muslimansko koje je do tada prednjačilo u svakom pogledu. Istina je da su sva društva kroz historiju čovječanstva imala određena načela na kojima su zasnivali svoje društvene i ekonomsko-

finansijske odnose. Isto važi i za islam i muslimane. Muhammed s.a.v.s, je i prije poslanstva bio ugledni trgovac u Mekki. Objavom *Kur'ana* tokom dvadeset i tri godine poslanstva i razvojem muslimanske zajednice *Ummeta* u Medini, došlo je do određene reformacije poslovnih aranžmana unutar ove zajednice. To ne znači da je islam došao s potpuno novim principima poslovanja. Naprotiv, Muhammed, s.a.v.s, je božanskom voljom i mudrošću oplemenio postojeće prakse među Arapima na sljedeća tri načina. Prvo, određene prakse koje su bile u skladu da učenjem islama Allahov Poslanik s.a.v.s, je potvrdio i odobrio. Drugo, prakse koje su se kosile s tim učenjima, odbačene su i zabranjene. Treće, bilo je i praksa koje su sadržavale osobine i prve i druge grupe. U ovakvim situacijama “ukoliko su zabranjeni elementi bili takvi da ih je bilo moguće odstraniti, Muhammed, s.a.v.s, bi te elemente odstranio i tako pročišćene principe dozvolio da budu korišteni. U suprotnom, te bi prakse dokinuo” (Smolo, 2014).

Prema tome, Allahov Poslanik, s.a.v.s, bio je prva osoba u islamu koja je svojim riječima, djelima i prešutnim odobravanjem utemeljila ekonomsko-finansijske principe u islamu. Ashabi Allahovog Poslanika, s.a.v.s, su ovu praksu preuzeli i prenijeli na kasnije generacije. Rezultat ovakvog pristupa

je taj da danas možemo naći djela koja govore o ekonomskim pitanjima u svim vremenskim periodima historije islama. Drugim riječima, možemo zaključiti da ekonomsko-finansijska pitanja u islamu imaju svoj kontinuitet od početka objave islama pa sve do danas.

Primjera radi, savremeni principi *venture capital* (rizični kapital) uveliko su se koristili u islamskoj civilizaciji na principima *mudarebe* i *mušareke* (partnerstva) i bili su prilagođeni za trgovinu na velike udaljenosti u skladu s vještinama i obdarenostima radnika i kapitalista. Istovremeno, monetarni sistem zasnovan na zlatu i srebru je također bio dovoljno razvijen u to vrijeme da bi se izbjegli problemi robne razmjene (barter ekonomija). Koehler piše: “U Bagdadu se početkom 10. stoljeća razvio punopravni bankarski sektor, razmjena zlatnih i srebrenih novčića i pozajmljivanje novca vladi i trgovcima koji su mogli uplaćivati novac na račune u jednom, a preuzimati u drugom gradu. Ove početne verzije imale su nekoliko imena - jedno od njih je perzijska riječ *čak* koja je došla do nas kao riječ ček” (Koehler, 2021).

Islamska ekonomija i finansije od začeca do danas: kratak osvrt

Osnovni izvori islama su *Kur'an*, *Sunnet*, *idžma'* (konsenzus učenjak) i *kijas* (analogno rasuđivanje). Prema tome, ekonomske ideje muslimana zasnovane su na učenju islama koje se crpi iz ranije navedenih izvora. *Kur'an* je Božija Riječ objavljena poslaniku Muhammedu, s.a.v.s, a *Sunnet* predstavlja Poslanikovu praktičnu demonstraciju i objašnjenje, te sadrži niz ekonomskih učenja i principa primjenjivih na različite uvjete.

Međutim, u *Kur'anu* nećemo naći niti jednu suru (poglavlje) koja se isključivo bavi ekonomskim pitanjima. Naprotiv, *Kur'an* je vanvremenska uputa i inspiracija koja sadrži smjernice za cjelokupan ljudski život bez obzira na prostor i vrijeme u kojem se nalazi. *Kur'an* se bavio ekonomskim pitanjima onako kako su potrebe nalagale u društvu tokom Objave. Isto tako, Allahov Poslanik, s.a.v.s, nudio je dodatna objašnjenja i smjernice po ovim pitanjima kad bi se javila potreba za tim. Dakle, u periodu objave *Kur'ana* i tokom života Allahovog poslanika, s.a.v.s, sva pitanja koja su se pojavljivala u islamskom društvu bila su upućivana direktno njemu, a on je, Allahovom objavom, odgovarao na njih. Kasnije, u vrijeme četverice pravovjernih

halifa, sva novonastala pitanja bila su rješavana putem *šure* (međusobnog dogovaranja).

Općenito, muslimanski učenjaci koristili su *Kur'an* i *Sunnet* kao polaznu tačku u svome rezonovanju. Međutim, oslanjali su se na razum putem *idžtihada*. Definicija *idžtihada* je “kreativni i sveobuhvatni intelektualni napor kvalificiranih pojedinaca i skupina radi izvlačenja pravne odluke o određenom pitanju iz izvora šerijata, a u kontekstu prevladavajućih okolnosti društva” (Kamali, 2008) pri rješavanju problema u promjenjivim historijskim i ekonomskim uslovima slijedeći principe *idžma'a* (konsenzusa) i *kijasa* (analogije). U ovom procesu, oni se nisu oslanjali samo na ove izvore i lična iskustva. Naprotiv, kad god su to prilike dozvoljavale, oni su koristili iskustva i znanja drugih ljudi i ovakva praksa je nastavljena kroz historiju islama.

Međutim, širenjem islama u druge krajeve svijeta došlo je do novih otkrića i susreta s civilizacijama i kulturama, što je dovelo do novih izazova i pitanja na koja je trebalo odgovoriti. Tako je došlo do razvoja *fikha* (islamskog prava) kao znanosti. Međutim, *fikh* se nije bavio samo pitanjima kao što su abdest, namaz, post, zekat i hadždž, nego je pokrивao sve aspekte ponašanja, pa tako i ona koja su se odnosila na ekonomiju.

Kao što smo to ranije spomenuli, Koehler tvrdi da je muslimanska civilizacija ta koja je obezbijedila organizacione i ideološke elemente koji su njihovim kombinovanjem doveli do nekih pozitivnih obilježja kapitalizma.

Kao iskusan trgovac, Muhammed, s.a.v.s, je bio svjestan važnosti ekonomije za razvoj društva. Nakon što je preselio u Medinu i uspostavio zajednicu muslimana na čijem čelu je bio lično on, krenuo je u uspostavu društveno-ekonomskih institucija koje su pomogle daljnjem razvoju društva i zajednice. Poslanikova džamija bila je centar okupljanja i ono što danas nazivamo parlamentom ili skupštinom. U njoj su se vodile rasprave o novonastalim pitanjima, donosile važne odluke uz prethodno savjetovanje s eminentnim predstavnicima društva, rješavali sporovi između ljudi, i dr.

Osvrćući se na ovaj period, Koehler kaže da je Muhammed, s.a.v.s, u Medini “implementirao politike konkurencije, zaštite potrošača i regulacije tržišta. (...) Muhammedova dostignuća kao ekonomiste i reformatora tržišta pribavila su mu mjesto u historiji ekonomske misli” (Koehler, 2011).

Medina je prije dolaska Poslanika, s.a.v.s., imala tržnicu (*market*) na kojoj se trgovalo svakodnevno

po principima koji su prevladavali među tadašnjim Arapima. Učešće na ovoj tržnici se naplaćivalo. Zbog toga, ali i zbog drugih praksi koje nisu bile u skladu s učenjem islama, Allahov Poslanik, s.a.v.s, odredio je novo mjesto za obavljanje svih poslovnih transakcija. U *hadisu* kojeg bilježi Ibn Madže u svome *Sunenu*, Allahov Poslanik, s.a.v.s, je ovom prilikom rekao: “Ovo je vaše tržište; neka se ne umanjuje i neka se na njemu ne naplaćuje porez.” Ova predaja je okarakterisana kao slaba (*da'if*). Dakle, trgovanje na ovoj tržnici nije se naplaćivalo i niko nije bio privilegovan. Ko prvi stigne na tržnicu toga dana mogao je da zauzme bilo koje mjesto koje je želio, što do tada nije bio slučaj.

Uzimajući ovo u obzir, da se zaključiti da principi islamske ekonomije vode porijeklo od ranih dana islama i to od Allahovog Poslanika, s.a.v.s, koji je svojim aktivnim učešćem postavio pravila koja su se morala poštovati.

Nakon smrti Allahovog Poslanika, s.a.v.s, i njegovih ashaba, islam se konstantno širio na druge krajeve svijeta što je sa sobom donijelo i nove izazove. Bez obzira na sve, historija islama svjedoči kontinuiranom razvoju ekonomske misli na svakom prostoru gdje su muslimani vladali. Mnogo je djela koja potvrđuju ovu tvrdnju, a neka ćemo kasnije spomenuti.

Širenjem hilafeta došlo je do ekonomskog, ali i drugih vrsta razvoja. Za vrijeme abasidke dinastije, Bagdad je postao centar hilafeta i centar međunarodne trgovine te doživio svoj najveći procvat. Ekonomskim pitanjima je posvećena velika pažnja. Državni budžet je darežljivo trošen za dobrobit naroda. Za vrijeme drugog abasidskog halife, Mensura, mnoge knjige su sakupljene iz različitih oblasti. Poslije njega, njegov sin Mehdi postao je halifa. Njegov ministar, Muavija ibn Ubejdullah ibn Jasir al-Ešrari, napisao je knjigu *Kitab al-Haradž* (Knjiga o oporezivanju) za koju historičari kažu da je prva knjiga o islamskoj ekonomiji. Ne postoje dokazi da li je sačuvan i jedan primjerak ove knjige, ali dr. Nadžatullah Siddiki tvrdi da je to prva knjiga iz ove oblasti.

Druga knjiga ove vrste je knjiga Imama Ebu Jusufa (u. 798), *Kitab al-Haradž*, koju je napisao po naredbi halife Haruna al-Rešida (Sadeq and Ghazali, 1992). To je jedno od najranijih djela o islamskom sistemu oporezivanja.

Zatim, tu je i knjiga *Kitab al-Haradž* koju je napisao Jahja ibn Adem al-Karaši (u. 818) i *Kitab el-Emval* koju je napisao Ebu Ubejd al-Kasim ibn Sellem (u. 838). Tu su također al-Maverdi (u. 1058), Ibn Hazm (u. 1063), al-Gazali (u. 1111) i drugi koji su pisali o ekonomskim pitanjima u ranom periodu islamske historije (Azmi, 2002).

I nakon ovog perioda mnogi islamski učenjaci pisali su o ekonomiji u islamu, ali prostor nam ne dozvoljava da se osvrnemo na njih i njihove ideje kad je riječ o islamskoj ekonomiji. Važno je naglasiti da je izraz *iktisad* (ar. ekonomija) nastao u moderno doba, te da je ekonomija, kao moderni termin, bila dio *fikha* (Smolo 2013).

Ukratko, osvrćući se na period prvih 15 stoljeća nove ere, Islahi dijeli historiju islamske ekonomske misli na tri široke faze: (a) period formiranja koji pokriva period neposredno nakon početka objave pa sve do kraja vremena ashaba (11-100 h.g./632–718 n.e.); (b) period prevođenja od 2. do 5. stoljeća po Hidžri (od 8. do 11. stoljeća) kad su muslimanski učenjaci prevodili djela drugih civilizacija i koristili se njima te ih unapređivali; i (c) period ponovnog prevođenja i transmisije, kad su grčko-arapske islamske ideje dospjele u Evropu kroz prevođenje i druge kontakte (od 6. do 9 stoljeća po Hidžri /12-15. stoljeće n.e.) (Islahi, 2014).

Razvoj moderne ekonomske discipline: kratak osvrt

Ekonomija je prema zapadnim učenjacima veoma mlada naučna disciplina. Učenjaci se uglavnom referiraju na merkantiliste iz 17. i 18. stoljeća kao začetnike moderne ekonomske discipline.

Zagovornici merkantilizma promoviraju izvoz uz minimiziranje uvoza čime su promovirali imperijalizam, carine i subvencije. Treba naglasiti, također, da se moderna ekonomska misao uveliko oslanja na učenja drevnih filozofa Platona i Aristotela, ali i onih kasnijih poput sv. Toma Akvinski.

Ipak, za tvorca moderne ekonomske discipline smatra se Adam Smith (u. 1776) koji svojom knjigom *Bogatstvo naroda* promovira *laissez-faire* sistem. U ovom sistemu država nema ulogu, već pojedinci vođeni mehanizmom “nevidljive ruke” nastoje ostvariti svoje vlastite interese i ujedno ostvaruju i interese društva. Osnovne ideje ekonomske discipline koje je ponudio Smith dodatno su razvijene od strane klasičnih ekonomista kasnog 18. i ranog 19. stoljeća (Malthus i Rikardo), te od strane neoklasičnih ekonomista srednjeg i kasnog 19. stoljeća (J.S. Mill, Walras i Marshall). Keynes (1936) je dodatno proširio obim ekonomske discipline i djelimično se suprotstavio određenim načelima slobodnotržišne ekonomije. Ovo je tradicija matične konvencionalne ekonomije. Radikalna struja uzela je učešće krajem 19. i početkom 20. stoljeća s Marxom (1867) i Lenjinom (1914) (Sadeq and Ghazali, 1992).

Ranije navedene činjenice jasno ukazuju na to da je konvencionalna ekonomija kao disciplina nastala tokom 17. stoljeća, ili se barem tako predstavlja u literaturi. Ipak, ovakvu tezu osporavaju mnogi. Među njima je i Gordon koji tvrdi da je ova teza u potpunosti pogrešna i dolazi do zaključka da se “korijen moderne ekonomske analize proteže mnogo dalje u prošlost nego što mnogi savremeni studenti ekonomije mogu shvatiti” (Gordon, 1975).

Neka ekonomska pitanja kroz djela muslimanskih učenjaka

Doprinos muslimanskih učenjaka razvoju moderne ekonomske discipline zahtijevao bi mnogo prostora. U nastavku ćemo pokušati ukratko približiti njihova učenja i stavove po pitanju određenih ekonomskih pitanja koja predstavljaju srž moderne ekonomije i slobodnog tržišta.

Privatno vlasništvo, laissez faire i pitanje državne intervencije

Islam priznaje privatno vlasništvo. Međutim, to vlasništvo nije apsolutno kao što je slučaj u zapadnoj civilizaciji. Naprotiv, privatno vlasništvo u islamu je *emanet* (povjerenje) od Uzvišenog Allaha, dž.š, Koji je jedini vlasnik

svega na nebesima i na Zemlji (*Kur'an*, 20:6). Isto tako, praksa Poslanika, s.a.v.s, nas uči da je raditi i privređivati obaveza svakog muslimana i da se ovo smatra Božijom dužnošću i pohvalnom vrlinom.

Socijalna pravda je rezultat produktivnog rada i jednakih mogućnosti tako da svako može iskoristiti sve svoje sposobnosti u radu i dobiti pravednu nagradu za taj radni trud. Ipak, ovaj rad mora biti u skladu s normama i načelima islama. Ovo mišljenje dijele svi muslimanski učenjaci kroz historiju islama. Među njima se ističu Ibn Tejmijje (1263-1328), Ibnu-l-Kajjim al-Dževzi (1292-1350) i Ibn Haldun (1332-1406), i dr. (Spengler, 1964; Gusau, 1993; Islahi, 2014; Rizkiah i Chachi, 2020).

Međutim, iako pojedinac ima pravo na privatno vlasništvo, ovi islamski učenjaci su mišljenja da država ima pravo da intervenira radi društvenog interesa (*masleha*). Uprkos tome, prema mišljenju Ibnu-l-Kajjima, oduzeta imovina mora biti kompenzirana.

S tim u vezi, ovi učenjaci su bili veliki zagovornici *laissez-faire* sistema ili slobodnog tržišta koji je podrazumijevao implementaciju načela islama. Drugim riječima, njihov oblik slobodnog tržišta nije rukovođen sebičnošću, egoizmom i drugim (ne)vrijednostima koje promovira

kapitalistički sistem. Naprotiv, *laissez-faire* sistem koji zagovaraju ovi učenjaci i koji je u skladu s islamskim učenjem je sistem u kojem prevladavaju jednakost, pravda, pravedna cijena, pravedna plata, moralna odgovornost i sl. Sloboda prilikom trgovine koja podrazumijeva slobodan pristup tržištu (ulaz na i izlaz s tržišta), kao što je to utemeljio Allahov Poslanik, s.a.v.s, također je princip koji promoviraju ovi učenjaci u svojim djelima. Istovremeno su protiv svakog vida monopola i vještačkog fiksiranja cijena koji idu na štetu društva. Ukratko, muslimanski učenjaci kroz stoljeća su zagovarali slobodno tržište koje promovira javno dobro (*masleha*) i koje je uređeno po islamskim normama. U ovakvom sistemu ne postoji niti apsolutna sloboda niti apsolutna kontrola tržišta (Smolo, 2013).

Teorija cijene

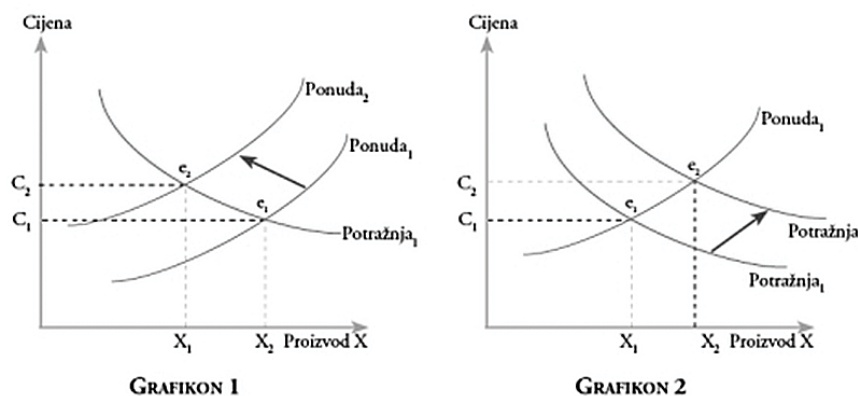
U *laissez-faire* sistemu sile ponude i potražnje određuju cijenu proizvoda na tržištu. Ova teorija razvijena je mnogo prije nego je zaživjela u modernoj ekonomskoj literaturi. Kao i s prethodnim primjerom, važnu pažnju ovom pitanju poklonili su rani učenjaci, a među njima su Ibn Tejmijje i Ibn Haldun. Prema njihovim riječima, do tržišne cijene jednog proizvoda dolazi se interakcijom sile ponude i potražnje na

slobodnom tržištu. Ova interakcija između sila ponude i potražnje prikazana je na Ilustraciji 1.

Tako, uslijed manjka proizvoda na tržištu (smanjenja ponude) doći će do porasta cijene. U tom slučaju doći će do pomjeranja linije ponude (od Ponuda 1 do Ponuda 2), što će rezultirati povećanjem cijene sa C1 na C2 (Grafikon 1). Isto tako, ukoliko dođe do povećanja individualnih prihoda ili populacije (povećanja potražnje) doći će do povećanja cijene (*ceteris paribus* – podrazumijevajući da druge stvari ostanu nepromijenjene). U tom slučaju, linija potražnje pomjerit će se prema gore (od Potražnja 1 do Potražnja 2) što će također dovesti do porasta cijene sa C1 na C2 (Grafikonu 2).

Ibn Tejmije za ovo kaže: “Kad ljudi trguju svojom robom na normalan način (*al-vedžh al-maʿruf*), bez nepravde s njihove strane, a cijena raste bilo zbog oskudice robe (tj. smanjenja ponude) bilo zbog povećanja broja stanovnika (tj. povećanja potražnje), onda to dolazi od Allaha. U tom slučaju pogrešno je prisiljavati prodavače da prodaju svoju robu po jednoj određenoj cijeni (*ikrah bi gajri hakk*)” (Islahi, 2018).

Ilustracija 1: Sile ponude i potražnje (Smolo, 2013)

Prema riječima Ibn Halduna, do promjene cijene može doći i zbog drugih razloga mimo ova dva ranije spomenuta. Tako na primjer, do promjene cijene doći će uslijed promjene troškova proizvodnje. Tako će uslijed smanjenja troškova proizvođač biti u stanju da proizvede iste proizvode po manjoj tarifi čime će biti u prilici da iste ponudi po nižoj tržišnoj cijeni. U suprotnom, cijena proizvoda će porasti kad troškovi istih porastu.

Pored toga, opće ekonomske prilike također utječu na promjene ponude i potražnje na tržištu. Tako, ukoliko je grad (sredina) razvijen i ukoliko vlada blagostanje povećat će se potražnja za luksuznom robom. Međusobno natjecanje među kupcima da dođu do ove relativno oskudne robe i spremnost

bogatih da plate enormne cijene za iste će podići cijene na tržištu (Rizkiah i Chachi, 2020).

Sve ovo gorenavedeno i neke druge analize koje nisu navedene ovdje ukazuju na činjenicu da su muslimanski učenjaci uveliko vladali osnovnim načelima moderne ekonomske nauke kao što su zakoni ponude i potražnje. Gorenavedeni grafički prikaz je općepoznat u ekonomiji. Ipak, ovakav prikaz ponude i potražnje je produkt kasnijih analiza ove nauke, a koje prijašnji učenjaci (pa čak ni Adam Smith) nisu koristili. I pored toga, iz gorenavedenih primjera možemo zaključiti da su oni u skladu s modernim učenjem i da su ih Ibn Tejmije i Ibn Haldun bili svjesni.

Uloga države na tržištu

Kad je riječ o ulozi države u radu tržišta, postoji uglavnom prevladavajuće mišljenje da bi tržište trebalo da bude prepušteno silama ponude i potražnje. Poznat je primjer Allahovog Poslanika, s.a.v.s, koji je odbio da fiksira cijene na tržištu rekavši da je to od Boga. Drugim riječima, dokle god se aktivnosti na tržištu odvijaju u skladu s načelima islama, država ne bi trebalo da se upliće. Shodno tome, među *ulemom* (muslimanskim učenjacima) prevladava mišljenje da određivanje cijene treba biti prepušteno tržištu, tj. silama ponude i potražnje.

Ipak, jedna od glavnih funkcija države, prema Ibn Haldunu, jeste uspostava i promoviranje pravde (*'adl*) i pravičnosti na tržištu. Uspostavljanjem reda i provođenjem zakona, država će omogućiti povoljno okruženje za ekonomske aktivnosti koje će dovesti do društveno korisnog razvoja. Stoga, ukoliko dođe do zloupotrebe položaja od strane pojedinaca - u vidu gomilanja robe (*ihlikar*) kako bi došlo do povećanja cijene ili stvaranja monopola - čime bi se ugrozio javni interes (*masleha*), tada učenjaci dozvoljavaju intervenciju države kroz fiksiranje cijene. Prema tome, cilj fiksiranja cijena u islamu "jeste održavanje pravednosti i omogućavanje zadovoljavanja osnovnih potreba ljudi" (Islahi, 2018).

Interesantno je i to da se Ibn Haldun strogo protivi učešću države na tržištu u komercijalne svrhe. On smatra da je tržište samo po sebi konkurentno i da bi država svojim ulaskom na tržište stvorila neloyalnu konkurenciju. Razlog tome je što se obični trgovci ne mogu suprotstaviti moći vladara (države) pri prodaji ili kupovini robe čime bi bili znatno oštećeni. Ukoliko pak do toga dođe, ovakva praksa će demotivirati ljude da pokreću biznise i trguju na tim tržištima. Ovo će dalje dovesti do smanjenja poreske osnovice i u konačnosti smanjenja prikupljenog poreza. Sve ovo će se znatno negativno odraziti na opći razvoj

društva i ekonomije. Prije njega je El-Dimeški o ovoj temi govorio rekavši „kad namjesnik počne trgovati, njegovi građani su na gubitku” (Koehler, 2021).

Monetarna ekonomija

Živimo u vremenu kad se posljedice pandemije covid-19 još uvijek osjete. Međutim, ova pandemija je ostavila velikog traga i na globalnu ekonomiju. Većina zemalja je koristila instrumente i monetarne i fiskalne politike kako bi ublažile negativne posljedice pandemije. Evidentno je i to da su velike ekonomske sile u ovom periodu printale veliku količinu novca. Uzimajući u obzir probleme u lancu snabdijevanja kao i ovakvu monetarnu politiku, nije ni čudo što se suočavamo s globalnom inflacijom neviđenom u posljednjih nekoliko decenija.

Novac je neizostavan faktor zdravog funkcioniranja jedne ekonomije. Ulema je kroz stoljeća bila svjesna važnosti novca i njegove uloge u razvoju ekonomije. Zato ne iznenađuje veliki broj učenjaka koji su pisali o ovoj temi, a među njima su Ibn Miskavejh (u. 1030), al-Gazali (1058-1111), Ibn Tejmijje, Ibnu-l-Kajjim, Ibn Haldun i Tekijjuddin Ahmed al-Makrizi (1364-1442).

Tako su, na primjer, al-Gazali, Ibn Tejmijje i Ibn Haldun pisali o novcu i njegovim funkcijama. Smatrali su da novac ima primarno dvije funkcije: sredstvo razmjene i standard ili mjerilo vrijednosti. Ekonomisti danas smatraju da novac ima tri osnovne funkcije. To je sredstvo razmjene za plaćanje, obračunska jedinica za određivanje cijene i konzervator vrijednosti. Dakle, prve dvije funkcije se poklapaju s tvrdnjama i učenjima ranijih muslimanskih učenjaka. Zadnju funkciju novca, konzervator vrijednosti, muslimanski učenjaci ne priznaju. Naime, prema al-Gazaliju novac sam po sebi nije roba i kao takav nema vrijednost. Posjedovanje novca samo po sebi samo omogućava vlasniku da kupi bilo koju robu ili uslugu.

Ibn Tejmijje je ukazivao na značaj novca i njegov utjecaj na opće blagostanje društva. Stoga je zabranjivao svaku vrstu obezvredivanja novca kroz devalvaciju srebrnjaka smanjivanjem količine srebra u dirhemima. Isto tako, bio je svjestan da će povećanje količine novca dovesti do povećanja cijena općenito, tj. Inflacije na koju smo skrenuli pažnju u prvom paragrafu ovog dijela (Islahi, 2018). Ukratko, Ibn Tejmijje tvrdi da bi "trgovanje valutama, printanje novca, kao i povećanje količine novca u optičaju vodilo ka monetarnom obezvredivanju i inflaciji ukoliko

to nije popraćeno istovremenim povećanjem bogatstva i globalnog obima transakcija. Ovo bi bilo ravno 'jedenju imetka drugih ljudi' i nezakonitom bogaćenju male grupe ljudi." Allah, dž.š., u *Kur'anu* kaže: "Ne jedite imovinu jedan drugoga na nepošten način i ne parničite se zbog nje pred sudijama da biste na grešan način i svjesno dio tuđe imovine pojeli!" (*Kur'an*, 2:188) "O vjernici, jedni drugima na nedozvoljen način imanja ne prisvajajte, ali, dozvoljeno vam je trgovanje uz obostrani pristanak, i jedni druge ne ubijajte! Allah je, doista, prema vama milostiv." (*Kur'an*, 4:29; Smolo, 2013). Da količina novca u opticaju utječe na inflaciju smatra i al-Makrizi. Ova veza se u modernoj ekonomskoj nauci objašnjava putem kvantitativne teorije novca (the quantitative theory of money). Al-Makrizi je smatrao da su zlatni dinari i srebreni dirhemi univerzalne valute podržavajući tako zlatni standard koji je važio sve do 1971. godine kad je dokinut od strane SAD-a.

Istovremeno, još u 14. stoljeću su Ibn Tejmijje i al-Makrizi ukazivali na to da ukoliko se na tržištu pojavi devalviran (loš) novac, njegova cirkulacija i upotreba potisnut će dobar novac iz optičaja. Ovakva praksa uočena je u Egiptu u 14. stoljeću i danas je poznata kao Greshamov zakon. Greshamov zakon je dobio ime po Tomasu

Greshamu, finansijskom ministru kraljice Elizabete I, koji je rekao da “loš novac potiskuje dobar.” Drugim riječima, kad god se pojave dvije forme novca na tržištu ljudi će uvijek težiti tome da zadrže dobar novac a da troše loš (Hanson, 1974; Sadeq and Ghazali, 1992).

Ekonomski razvoj

Stjecanje imetka u islamu je pohvalno, pa čak i neophodno za svakog sposobnog muslimana i muslimanku. Na to ukazuje praksa Allahovog Poslanika, s.a.v.s, koji je i sam privređivao i uspostavio prvo slobodno tržište na principima islama. Na kraju krajeva, da bi musliman izvršavao svoje osnovne obaveze u islamu, kao što su hadždž, džihad i zekat, neophodno je da ima odgovarajuće prihode. Allahov Poslanik, s.a.v.s, je u hadisu kojeg bilježi Muslim (br. 1840) rekao: “Jak vjernik je bolji i Uzvišenom Allahu draži od nekog vjernika, a dobro (*hajr*) je i u jednom i u drugom.” Ovdje se ne misli samo na fizičku snagu nego na svaki oblik snage i moći, pa i one materijalne. Prema tome, islam ne podržava asketizam, štaviše osporava ga. S druge strane, islam podržava svaki vid uspjeha, razvoja i blagostanja unutar islamskih normi.

Tako, al-Tartusi ukazuje na to da ekonomska nerazvijenost ili zaostalost vode ka političkoj

nestabilnosti, što dalje vodi ka slabljenju vojne moći te eventualnoj potlačenosti od strane drugih jačih i razvijenih zemalja. Suprotno tome, ekonomska razvijenost vodi ka političkoj stabilnosti i vojnoj moći koje vode ka kontroli, dominaciji i vanjskoj sigurnosti države (Sadeq i Ghazali, 1992). Nadalje, Ibn Tejmijje smatra svaku ekonomsku aktivnost koja vodi ekonomskom razvoju kolektivnom obavezom (*farz kifaje*). *Farz* ili *fard* je ono što je Allah, dž.š, strogo naredio. *Farz 'ajn* je dužnost pojedinaca, a *farz kifaje* je dužnost zajednice - *džemata*.

Učenjaci poput Ibn Hazma i Ibn Tejmijje također su zagovarali obavezu države da osigura osnovne potrebe za život kako bi bili u stanju ispunjavati svoje obaveze kako prema Uzvišenom Allahu tako i prema porodici i ljudima općenito. Pitanje osiguranja osnovnih potreba stanovništva je tek u prošlom stoljeću zauzelo mjesto u modernom ekonomskom diskursu iako se Ibn Hazm (994-1064) za ovo zalagao još u 11. stoljeću. Osnovne potrebe, prema Ibn Hazmu, su hrana, piće, odjeća i sklonište. I Ibn Hazm i Ibn Tejmijje su mišljenja da ove potrebe treba osigurati država i da u tome moraju da uzmu učešće i imućni članovi društva (Sadeq i Ghazali, 1992).

Uporedo s tim, islam se protivi koncentraciji prihoda u rukama nekolicine. Uzvišeni Allah, dž.š, kaže: “Plijen od stanovnika sela i gradova koji Allah Poslaniku svom daruje pripada: Allahu i Poslaniku Njegovu, i bližnjima njegovim, i siročadi, i siromasima, i putnicima-namjernicima - da ne bi prelazio samo iz ruku u ruke bogataša vaših; ono što vam Poslanik kao nagradu da to uzmite, a ono što vam zabrani ostavite, i bojte se Allaha jer Allah, zaista, strahovito kažnjava...” (*Kur'an*, 59:7). S tim u vezi, Šah Velijullah (1703-1762) tvrdi da ovakva praksa vodi ka nejednakosti u distribuciji prihoda s jedne i proizvodnji luksuznih stvari s druge strane (Sadeq i Ghazali, 1992).

Oporezivanje i podjela rada

Osnovno oporezivanje u islamu je definirano *Kur'anom* i praksom Allahovog Poslanika, s.a.v.s, koji je uspostavio temelje muslimanskog društva. Tako islam prepoznaje zekat kao obavezni porez na imovinu za muslimane u iznosu od 2.5 posto. Za nemuslimanske manjine koristila se druga vrsta poreza koja se zove *džizja*. Širenjem islama i povećanjem administracije rasle su i potrebe koje je trebalo finansirati, a sredstva iz *zekata*, *džizje* i *haradža* (zemljišne takse) nisu bila dovoljna. Zato je ulema dozvolila ubiranje drugih poreza s tim

da se uvijek naglašavala obaveza vođenja računa o javnom interesu (*maslehi*).

Ibn Haldun je posebnu pažnju poklonio ovom pitanju i njegovi stavovi o oporezivanju su vrlo slični stavovima koje danas vidimo kod onih koji zagovaraju ekonomiju ponude (*supply side economics*). Glavni principi ove teorije su da je za ekonomski rast potrebno smanjenje poreza i deregulacija. Zagovornici ove teorije ukazuju na multiplikativni efekt smanjenja poreza na povećanu potražnju i proizvodnju.

Uzimajući u obzir načela islama, Ibn Haldun je zagovarao optimalne poreske stope. Na jednom mjestu u *Mukaddimi* Ibn Haldun kaže: “Znaj da država u početku ima malobrojna oporezivanja, a velik prihod, dok pri kraju država ima mnogobrojna oporezivanja, a mali prihod” (Ibn Haldun, 2007). Takvo razmišljanje podudarno je s detaljnom historijskom analizom koju je nedavno objavio Ray Dalio u svojoj knjizi *Principi za suočavanje s promjenjivim svjetskim poretkom: zašto nacije uspijevaju ili ne uspijevaju* (Dalio, 2021).

Samim tim, čuvenu Lafferovu krivulju u ekonomiji prvi je izumio upravo Ibn Haldun (Laffer, 2004). Lafferova kriva pokazuje da pri poreskoj

stopi od 0 posto vlada neće moći prikupiti nikakav porezni prihod bez obzira na to kolika je poreska osnovica. S druge strane, pri poreskim stopama od 100 odsto niko neće biti voljan da radi jer bi prihod nakon oporezivanja bio nula što će se pretvoriti u nulti poreski prihod.

Al-Gazali i Ibn Haldun također su dali svoj doprinos razvoju radne teorije vrijednosti (*the labor theory of values*) i podjeli rada (*labor division*). Ovim pitanjima su se tek mnogo stoljeća kasnije bavili Adam Smith i David Ricardo. Ukratko, Ibn Haldun je bez tehnike ili već postojećih koncepata dostupnih u 18. stoljeću razradio nužnost podjele rada prije Adama Smitha; vrijednost rada prije Davida Ricarda i Karla Marxa; teoriju stanovništva prije Thomasa Malthusa; fiskalnu odgovornost države prije J. M. Keynesa i cikličku analizu prije Marxa i Josepha Schumpetera. Islahi tvdi da je previše ekonomista koji su naknadno otkrili mehanizme do kojih je Ibn Haldun već ranije došao (Islahi, 2014).

Zaključak

Ovaj rad predstavlja pokušaj da se učenja ranijih muslimanskih učenjaka ukratko prikažu i da im se odaju zasluge koje oni uveliko zaslužuju. Iz priloženog vidimo da su mnoge ideje i teorije savremene ekonomske misli bile uveliko ukorijenjene u djelima ovih islamskih mislilaca i učenjaka i to nekoliko stoljeća prije. Da je ovo istina, potvrda su i riječi Abrahama Udovitcha koji je rekao: “Neke institucije, prakse i koncepti, uveliko razvijeni u islamskim pravnim izvorima 8. stoljeća, nisu se pojavili u Evropi do unazad nekoliko stoljeća” (Udovitch, 1970).

Nažalost, historičari savremene ekonomske misli pripisuje ove ideje zapadnim učenjacima ignorirajući muslimanske velikane prije njih. Ipak, sve više je i onih koji ukazuju na ove propuste i priznaju grešku. Da savremena ekonomija uveliko duguje srednjovjekovnim učenjacima dokaz su i sljedeće riječi: “Sad je lahko zaboraviti da su oni koji su postavili temelje moderne ekonomije u 18. stoljeću bili upoznati s akumuliranim znanjem dogmatične analize isto kao što je prosječni ekonomista 20. stoljeća neupućen o tome. Vitalni elementi novih teorija, koje ti autori nisu posebno razradili jer su ih uzimali zdravo za gotovo, bili su naslijeđe srednjovjekovnih škola” (Langholm, 1979).

Isto tako, Watt se ne ustručava izjaviti: “Međutim, mi Evropljani slijepi smo na našu kulturnu zaduženost islamu. Ponekad omalovažavamo obim i važnost islamskog utjecaja u našem naslijeđu, a ponekad ga potpuno previdamo. Radi dobrih odnosa s Arapima i muslimanima moramo u potpunosti priznati svoj dug. Pokušati to prikriti i poreći je znak lažnog ponosa” (Watt, 1972).

Prema tome, bez pretjerivanja, možemo kazati da kapitalizma i slobodnog tržišta u današnjem obliku zasigurno ne bilo bez doprinosa muslimanskih učenjaka koji su pisali o ovim i drugim temama tokom cijele historije islama.

Literatura

- 1) Ali, Ameer, and Herb Thompson. “The Schumpeterian Gap and Muslim Economic Thought.” *Journal of Interdisciplinary Economics* 10, no. 1 (January 1999): 31–49. <https://doi.org/10.1177/02601079X99001000104>.
- 2) Azmi, Sabahuddin. *Islamic Economics: Public Finance in Early Islamic Thought*. New Delhi: Goodword Books, 2002.
- 3) Dalio, Ray. *Principles for Dealing with the Changing World Order: : Why Nations Succeed*

and Fail. New York: Avid Reader Press / Simon & Schuster, 2021.

4) Ekelund, Robert B., and Robert F. Hébert. *A History of Economic Theory & Method*. 6. ed. Long Grove, Ill: Waveland Press, 2014.

5) El-Munziri. *Muslimova Zbirka Hadisa: Sažetak*. Translated by Muhamed Mrahorović. Sarajevo: El-Kalem, 2004. www.temawy.com.

6) Gordon, Barry. *Economic Analysis before Adam Smith: Hesiod to Lessius*. London: Macmillan, 1975.

7) Gusau, Sule Ahmed. "Economic Thoughts of Ibn Khaldun." *Journal of Islamic Economics* 3, no. 1 (January 1993): 61–80.

8) Hanson, John Lloyd. *A Dictionary of Economics and Commerce*, (with an English/Arabic Glossary). 4th ed. Beirut & London: Librairie Du Liban & Macdonald & Evans LTD, 1974.

9) Ibn Haldun. *Muqaddima*. Translated by Teufik Muftić. Vol. 1. 2 vols. Sarajevo: El-Kalem, 2007.

10) Islahi, Abdul Azim. *History of Islamic Economic Thought: Contributions of Muslim Scholars to Economic Thought and Analysis*. Cheltenham, UK: Edward Elgar, 2014.

- 11) ———. Ibn Taymiyyina ekonomska misao. Translated by Džana Avdagić, Almedina Avdić, Amina Džaferović, and Resul Mehmedović. Tuzla: Udruženje građana Multi, 2018.
- 12) Islam, Muhammad Hifdil. “Ibnu Taimiyah and His Concept of Economy.” *Iqtishoduna* 7, no. 1 (2016): 15–33.
- 13) Kamali, Mohammad Hashim. *Shari’ah Law: An Introduction*. Oxford: Oneworld Publications, 2008.
- 14) Koehler, Benedikt. *Rani islam i početak kapitalizma*. Translated by Resul Mehmedović. Zenica: Centar za javne politike i ekonomske analize, 2021.
- 15) ———. “The Economist Mohammed Ibn Abdullah (570-632).” *Economic Affairs* 31, no. 1 (March 2011): 109–11. <https://doi.org/10/d6bjxd>.
- 16) Laffer, Arthur B. “The Laffer Curve: Past, Present, and Future.” *Backgrounder*. Washington, DC: The Heritage Foundation, June 1, 2004. www.heritage.org/research/taxes/bg1765.cfm.
- 17) Lane-Poole, Stanley, and Arthur Gilman. *The Story of the Moors in Spain*. Baltimore, Md: Black Classic Press, 1990.

18) Langholm, Odd. *Price and Value in the Aristotelian Tradition*. Oslo: Universitetsforlaget, 1979.

19) Lydon, Ghislaine. "A Paper Economy of Faith Without Faith in Paper: A Reflection on Islamic Institutional History." *Journal of Economic Behavior & Organization* 71, no. 3 (September 2009): 647–59. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2009.03.019>.

20) ———. "Paper Instruments in Early African Economies and the Debated Role of the Suftaja." *Cahiers d'études Africaines*, no. 236 (December 5, 2019): 1091–1118. <https://doi.org/10.4000/etudesafricaines.27569>.

21) Mirakhor, Abbas. "Muslim Scholars and the History of Economics: A Need for Consideration." *American Journal of Islamic Social Sciences* 4, no. 2 (1987): 245–76.

22) Muftić, Teufik. *Rječnik Arapsko-Bosanski*. 3rd ed. Sarajevo: El-Kalem, 1997.

23) Rizkiah, Siti Kholifatul, and Abdelkader Chachi. "The Relevance of Ibn Khaldun's Economic Thought in the Contemporary World." *Turkish Journal of Islamic Economics* 7, no. 2 (August 15, 2020): 70–90. <https://doi.org/10.26414/A074>.

- 24) Sadeq, Abul Hasan M., and Audit Ghazali. *Readings in Islamic Economic Thought*. Kuala Lumpur: Longman Malaysia Snd. Bhd., 1992.
- 25) Schumpeter, Joseph Alois, Elizabeth Boody Schumpeter, and Mark Perlman. *History of Economic Analysis*. Reprinted 1994. London: Routledge, 1994.
- 26) Smolo, Edib. *Uvod u Islamsku Ekonomiju i Finansije: Teorija i Praksa*. Sarajevo: Dobra Knjiga, 2013.
- 27) Spengler, Joseph J. "Economic Thought of Islam: Ibn Khaldun." *Comparative Studies in Society and History* 6, no. 3 (1964): 268–306.
- 28) Udovitch, Abraham L. *Partnership and Profit in Medieval Islam*. Princeton: Princeton University Press, 1970.
- 29) Watt, William Montgomery. *The Influence of Islam on Medieval Europe*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1972.
- 30) Weber, Max. *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. Translated by Talcott Parsons. Routledge Classics. London ; New York: Routledge, 2001.